

СТРУКТУРА ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

О.Герасимчук

**викладач кафедри правосуддя та кримінально-правових дисциплін
Національного університету “Острозька академія”**

Нормативне регулювання суспільних відносин у незалежній Україні неухильно рухається до імплементації міжнародно-правових стандартів у вітчизняному праві. Саме це зумовлює необхідність внесення змін до нормативно-правових актів та потребу реформування найважливіших правових галузей. Посилення останнім часом тенденції до розширення прав особи активізувало дискусію про наявність диспозитивних засад у кримінальному процесі, їх доцільність та межі прояву.

Постановка проблеми. Питання дослідження диспозитивності у кримінальному процесі не є новим, проте вітчизняні наукові доробки у цій сфері з'явилися не так давно. Це можна пов'язати з нещодавнім нормативним закріпленням диспозитивності у Кримінально-процесуальному кодексі України. Проблемою, що нині потребує вирішення є необхідність аналізу та вироблення єдиного підходу до розуміння структури диспозитивності, що дозволить систематизувати наступні наукові дослідження змісту і проявів диспозитивності у кримінальному процесі.

Аналіз останніх досліджень. Одним з перших досліджень диспозитивності в кримінальному процесі в незалежній Україні стала робота В. Шишкіна, в якій він проаналізував принцип диспозитивності як універсальний принцип судочинства, що має певні спільні та відмінні риси як в цивільному, так і в кримінальному процесі [1]. В. Шишкін виділив складові (стадії) принципу диспозитивності, що є притаманними різним видам юридичного процесу, хоч і мають різні форми та межі прояву, зокрема, в кримінальному, господарському чи цивільному процесі. Виокремлення таких стадій можна прирівняти до спроби структурувати принцип диспозитивності.

Вагомим науковим доробком у досліджуваному напрямку пізніше стала монографія Л.М. Лобойка, який комплексно розглянув сутність, структуру,

відображення у формі і змісті кримінально-процесуальної діяльності та правові гарантії реалізації принципу диспозитивності [2]. На монографічному рівні це була перша в Україні робота, спрямована на вивчення теоретичних аспектів диспозитивності в кримінальному процесі.

Проблеми диспозитивності у кримінальному процесі стали також предметом дослідження кількох дисертацій. М.О. Ноздріна дослідила комплекс теоретичних і практичних проблем дії диспозитивності в кримінальному судочинстві України як елементу принципу змагальності [3]. С.Л. Деревянкін присвятив свою роботу визначенню поняття, правової природи, структури, зв'язків та взаємозв'язків публічності і диспозитивності як кримінально-процесуальних явищ та їх впливу на форму кримінального процесу, встановленню джерел публічності і диспозитивності кримінального процесу, а також дослідженню інших питань, пов'язаних з публічністю і диспозитивністю в кримінальному процесі [4]. В обох дисертаціях тією чи іншою мірою зачіпається питання структури принципу диспозитивності.

В близькій нам за правовою системою Російській Федерації принципу диспозитивності у кримінальному процесі присвячено значно більше досліджень [5]. Різноманітність наукових доробків у згаданій сфері свідчить, безумовно, про актуальність вивчення явища диспозитивності та його проявів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми та формулювання цілей статті. Структура принципу диспозитивності у кримінальному процесі раніше не була окремим об'єктом дослідження і якщо й розглядалася, то лише в контексті інших розроблюваних тем. Аналіз існуючих вітчизняних досліджень дозволяє дійти висновку про неоднозначне розуміння різними авторами структури принципу диспозитивності. Це досить ускладнює наступне вивчення диспозитивності і порівняння різноманітних наукових досягнень. Наразі залишаються невирішеними питання щодо системоутворюючого елемента, чіткої структури та змісту матеріальної та формальної диспозитивності, співвідношення різних підходів до класифікації елементів структури принципу диспозитивності. Вирішенню цих питань і присвячена дана стаття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожен об'єкт складається з елементів, які своєю сукупністю та зв'язками між собою утворюють цей об'єкт. Аналіз елементів та їх зв'язків дозволить зрозуміти сутність досліджуваного об'єкта. Сукупність складових частин, поєднаних особливими зв'язками приводить нас до

поняття “структура”. Термін “структура” у тлумачному словнику має два основні значення: 1) це взаємні відношення елементів, які становлять цілість (синонім — “будова”); 2) устрій, організація чого-небудь [6]. Відповідно аналіз структури означає аналіз елементів та аналіз зв’язків між ними, що визначають організацію (устрій) об’єкта.

Диспозитивність як і будь-який інший принцип проявляється через правові норми, але водночас міститься і в ідеях, які об’єднують існуючі норми та логічно зумовлюють появу нових. Найпростіше дати характеристику структури принципу диспозитивності можна через аналіз норм, де він проявляється, а вже згодом сформулювати положення щодо структури принципу диспозитивності загалом.

Можна виокремити ті елементи принципу диспозитивності, що прямо закріплюються в нормах законодавства і ті, що виводяться зі змісту цих норм. Проте при аналізі структури принципу диспозитивності варто звертати увагу також на діяльність щодо реалізації цих норм, оскільки процес — це рух, а не лише передбачені кримінально-процесуальним законом можливості.

Оскільки будь-який принцип має внутрішню будову, то необхідно спочатку дослідити так званий системоутворюючий елемент (основу), який зумовлює об’єднання інших елементів в одну систему. На нашу думку, такою основою виступає положення про свободу здійснення передбачених законом можливостей. Це положення виводиться з поняття диспозитивності як загально-правового явища, що проявляється в принципах, нормах, методах [7]. Зустрічається також думка, що найголовнішим системоутворюючим чинником, який об’єднує окремі положення принципу диспозитивності в єдину систему є його цільове призначення у кримінальному процесі — забезпечення можливості реалізації інтересів усіх суб’єктів у ході провадження у кримінальних справах, зрівнювання всіх членів суспільства у можливостях захисту своїх прав у кримінальному процесі [8]. Вважаємо, що таке цільове призначення притаманне і елементам окремих інших принципів, зокрема, змагальності, рівності громадян перед законом і судом, законності, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду тощо. Тому самостійного значення для системоутворення зазначений чинник не може мати.

За способами зв’язку елементів системи можна розглядати вертикальну та горизонтальну класифікацію елементів, що входять до принципу диспозитивності. При

цьому виокремлюються різні види співвідношення між елементами — рівнопорядкові та різнопорядкові.

В кримінальному процесі, за аналогією з положеннями цивільно-правової науки, затвердився горизонтальний поділ диспозитивності на матеріальну та формальну.

В контексті кримінально-процесуального права матеріальна диспозитивність полягає у свободі сторін розпоряджатися долею обвинувачення. Ця свобода є значною мірою обмежена публічними інтересами, що є базовими в кримінальному процесі. Формальна диспозитивність загалом зводиться до свободи особи щодо розпорядження наданими їй процесуальними засобами.

Такий розподіл згадувався в науці кримінально-процесуального права ще в 60-х роках ХХ ст. Так, зокрема, М.С. Строгович, розділяючи змагальність і диспозитивність, розумів під диспозитивністю “волю розпорядження своїми правами” [9]. На його думку, диспозитивність у значенні права сторін розпоряджатися обвинуваченням (тобто матеріальна диспозитивність) допускається тільки у вузькій категорії кримінальних справ: приватного та приватно-публічного обвинувачення. Можна загалом погодитись з тим, що матеріальна диспозитивність у кримінальному процесі має обмежену сферу застосування, виходячи з того, що основними рушіями обвинувачення тут є публічні суб’єкти.

Матеріальна диспозитивність включає в себе виражені в правових нормах елементи — можливості правових дій зацікавленої особи, які полягають у впливі на рух кримінальної справи. В першу чергу сюди відносяться передбачені можливості щодо ініціювання порушення і закриття справи, в першу чергу — приватного та приватно-публічного обвинувачення. В публічних справах ініціювання проявляється при порушенні кримінальної справи, коли з’являється заявник, який може не тільки подати заяву чи повідомлення про скоєний злочин, а й оскаржити прийняте рішення про відмову у порушенні кримінальної справи. Матеріальна диспозитивність проявляється у справах публічного обвинувачення також тоді, коли у потерпілого з’являється право вибору щодо подальшого підтримання обвинувачення у випадку відмови прокурора від обвинувачення, або ж коли прокурор у суді змінює попереднє обвинувачення.

Реалізація права на зміну матеріальних вимог у справі (зміну обвинувачення) не припиняє руху кримінальної справи загалом, проте аналіз змісту кримінально-

процесуального інституту зміни обвинувачення дозволяє говорити про припинення (повне чи часткове) обвинувачення в попередньому обсязі і початок процесуальної діяльності щодо підтримання обвинувачення в новому обсязі. Таким чином зміна матеріальних вимог у справі також може розцінюватись як вплив особи на рух кримінальної справи.

Право подачі апеляційної чи касаційної скарги хоч більшістю дослідників і відноситься до прояву формальної диспозитивності, на нашу думку, має бути класифіковане як матеріальна диспозитивність, за ознакою впливу на рух кримінальної справи. Суб'єкти кримінального процесу володіють, хоч і нормативно обмеженою свободою здійснення прав, пов'язаних з рухом справи по стадіях та провадженнях (в тому числі внаслідок оскарження). Відсутність апеляційного чи касаційного провадження може означати припинення провадження у кримінальній справі, а також неможливість в майбутньому порушити таку ж справу за аналогічним обвинуваченням. З іншого боку, подача апеляційної чи касаційної скарги може тягнути за собою зупинення виконання вироку.

На рух кримінальної справи також впливає зупинення справи, з підстав, передбачених у ст. 206 КПК. Але право на зупинення справи мають лише слідчий, прокурор і суддя (суд). Такі правомочності державних органів та посадових осіб відносять до дискреційних, повноважень [10]. При цьому будь-які звернення інших учасників кримінального судочинства до публічних суб'єктів щодо зупинення провадження у справі не є обов'язковими. Тому виходячи з наведених міркувань діяльність суб'єктів кримінального процесу стосовно зупинення справи не можна відносити до матеріальної диспозитивності.

Підсумовуючи елементи матеріальної диспозитивності можна виокремити наступні: 1) ініціювання порушення справи; 2) ініціювання закриття справи; 3) діяльність потерпілого щодо подальшого підтримання обвинувачення у випадку відмови прокурора від обвинувачення чи зміни прокурором в суді попереднього обвинувачення; 4) діяльність щодо зміни матеріальних вимог (зміни обвинувачення) у справі; 5) діяльність щодо апеляційного чи касаційного оскарження.

Формальна (відома інакше як процесуальна) диспозитивність, на відміну від матеріальної диспозитивності реалізується у всіх видах кримінального провадження.

Формальна диспозитивність — це свобода вибору процесуальних засобів захисту і здійснення їх учасниками кримінального процесу.

У змісті формальної (процесуальної) диспозитивності виділяють такі правомочності особи як: зупинення провадження справи; оскарження дій процесуальних органів (крім апеляційного та касаційного); відмови від захисника чи представника; надання доказів у справі та доказування обставин, що входять в предмет доказування; подання та свобода розпорядження предметом цивільного позову; свобода вступу до процесу; свобода пошуку і надання доказів; свобода у доведенні перед судом переконливості доказів; свобода у заявленні клопотань; свобода у заявленні відводів; свобода виступу у дебатах.

Цей перелік можна, безумовно, доповнювати, виходячи із зазначених критеріїв формальної диспозитивності. Окремі елементи, виходячи з пріоритету публічних засад, мають обмежене застосування у кримінальному процесі чи спеціальну процедуру реалізації (наприклад, свобода вступу у процес). Аналіз умов і меж здійснення згаданих прав і свобод не входить до предмету даного дослідження, але є надзвичайно важливим для розуміння сутності диспозитивності у кримінальному процесі.

Заслуговує на увагу також аналіз вертикальної структури принципу диспозитивності. На думку Л.М. Лобойка принцип диспозитивності структурно складається з двох підпорядкованих один одному рівнів: 1) правове положення, згідно з яким заінтересовані суб'єкти процесу наділяються свободою в розпорядженні своїми правами; 2) усі інші правові положення, що з нього випливають, як-от: а) обов'язок прокурора, слідчого і особи, яка провадить дізнання, роз'яснити особам, що беруть участь у справі, їхні права; б) обов'язок прокурора, слідчого і особи, яка провадить дізнання, забезпечити особам, що беруть участь у справі, можливість реалізації їхніх прав; в) забезпечена законом можливість заінтересованих суб'єктів кримінального процесу активно впливати на його рух і результати; г) право на оскарження заінтересованими суб'єктами кримінального процесу дій і рішень органів, які його ведуть [11]. Диспозитивність проявляється у правах, а передбачені обов'язки інших учасників кримінального судочинства та процесуальна форма виступають гарантіями здійснення диспозитивності у кримінальному процесі. А тому вважаємо, що друга група елементів структури принципу диспозитивності має природу процесуальних гарантій здійснення (реалізації) першої групи елементів цього принципу.

Тому з наведеною структурою принципу можна погодитись з огляду на підпорядкування і розвинути класифікацію елементів на: 1) основне положення, що виражає зміст принципу та 2) положення, які забезпечують реалізацію основного положення. В сукупності ці елементи складають механізм правового регулювання за принципом диспозитивності, що співвідноситься з методом.

Також елементи принципу диспозитивності можна класифікувати за суб'єктами, уповноваженими їх здійснювати. Можна виокремити елементи: 1) які уповноважені здійснювати всі суб'єкти, які підлягають дії принципу диспозитивності (наприклад, право на апеляційне оскарження); 2) які можуть здійснювати група суб'єктів (примирення винного з потерпілим, клопотання про забезпечення цивільного позову); 3) виключні повноваження (право на останнє слово підсудного). На перспективу розвитку кримінально-процесуального законодавства має стати збільшення повноважень, які можуть здійснювати всі суб'єкти, на яких поширюється принцип диспозитивності, зрозуміло, що з врахуванням відмінностей процесуальних статусів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на вищенаведений аналіз можна зробити висновок, що різне розуміння структури диспозитивності значною мірою зумовлене відмінними підходами, що обирають ті чи інші дослідники. Кожна позиція дозволяє поглянути на принцип диспозитивності з нового боку і глибше зрозуміти його сутність. Разом з тим, окремі класифікації цілком можна співставити і звести до єдиної системи, наприклад, вертикальну класифікацію та поділ елементів принципу диспозитивності на матеріальні і формальні.

Елементом (основою), який об'єднує інші елементи принципу диспозитивності в одну систему є положення про свободу здійснення передбачених законом можливостей.

Уточнено формулювання класифікації елементів принципу диспозитивності, що складають структуру, на: 1) основне положення, що виражає зміст принципу та 2) положення, які забезпечують реалізацію основного положення. Запропоновано класифікацію елементів принципу диспозитивності за суб'єктами кримінального процесу, уповноваженими їх здійснювати: що здійснюються всіма, групою суб'єктів чи виключними суб'єктами.

В статті обґрунтовано уточнений перелік елементів матеріальної диспозитивності: 1) ініціювання порушення справи; 2) ініціювання закриття справи; 3) діяльність

потерпілого щодо подальшого підтримання обвинувачення у випадку відмови прокурора від обвинувачення чи зміни прокурором в суді попереднього обвинувачення; 4) діяльність щодо зміни матеріальних вимог (зміни обвинувачення) у справі; 5) діяльність щодо апеляційного чи касаційного оскарження.

Формальна (процесуальна) диспозитивність, реалізується у всіх видах кримінального провадження, і полягає у свободі вибору процесуальних засобів захисту і здійснення їх учасниками кримінального процесу. Правомочності, що виділяють у змісті формальної (процесуальної) диспозитивності, складають собою практично невичерпний перелік, що може розширюватись в процесі лібералізації кримінально-процесуального законодавства. В наступних дослідженнях важливо буде звернути увагу на межі прояву елементів, що відносяться до формальної диспозитивності.

Перспективними також вважаються подальші дослідження диспозитивних можливостей зміни обвинувачення у справах приватного та приватно-публічного провадження. В умовах концептуального оновлення кримінально-процесуального законодавства дослідження принципу диспозитивності, його поняття, сутності, структури залишаються актуальними.

Список використаних матеріалів:

1. Шишкін В. Диспозитивність — принцип судочинства // Право України. — 1999. — № 6. — С. 10-16.
2. Лобойко Л.М. Принцип диспозитивності у кримінальному процесу України: Монографія. — Дніпропетровськ, 2004. — 216 с.
3. Ноздріна М.О. Диспозитивність як елемент принципу змагальності у кримінальному процесі України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004. — 20 с.
4. Деревянкін С.Л. Публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2005. — 20 с.
5. Александров А.С. Диспозитивность в уголовном процессе: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Н. Новгород, 1995; Масленникова Л.Н. Публичное и диспозитивное начала в уголовном судопроизводстве России: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. — М., 2000; Петрухин И. Публичность и диспозитивность в уголовном процессе // Рос. юстиция. — 1999. — № 3; Пономаренко С.С. Диспозитивные начала в российском уголовном судопроизводстве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Оренбург, 2002; та ін.
6. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови. — Х., 2006. — С. 457.
7. Див., наприклад: Гаджиева А.А. Диспозитивные нормы в уголовном праве // Государство и право. — 2003. — № 11. — С. 97.
8. Лобойко Л.М. Вказ. праця. — С. 9.
9. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. — М., 1968. — Т. 1. — С. 151, 154.

10. Дерев'янкін С.Л. Публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві: Дис. ... к.ю.н. — Х., 2005. — С. 34.
11. Лобойко Л.М. Вказ. праця. — С. 9.